

Türkçede İrdelenmesi Gereken Bir Fiil: İrdelemek

Didem AKYILDIZ AY*
Ezgi DEMİREL KAMANLI**

Öz

“İyice, derinlemesine araştırmak” anlamına gelen “irdede-” fiili “izdele-” yapısı dışında herhangi bir metinde tanıklanamayan ve “Dil Devrimi” ile beraber Türkiye Türkçesi ağızlarından alınarak yazı dilimize kazandırılan bir sözcüktür. Nitekim sözcüğün ağızlarda farklı anlamlarla çok yaygın olarak kullanıldığı “Türkiye’de Halk Ağızından Derleme Sözlüğü” vasıtasıyla tespit edilebilmektedir. Sözcük her ne kadar “irdede-” kısmına kadar çok net bir şekilde açıklanabilse de bu gövde üzerine getirilen ekler ile ilgili birtakım soru işaretleri bulunmaktadır. Bu yüzden, sözcüğün hangi eklerden oluştuğunun araştırılması gerekmektedir.

Bu makalede “irdede-” fiilinin “-AIA-”, “-IA-”, “-I-” ve “-A-” eklerinden hangisi ya da hangileriyle oluştuğu tartışılmakta ve sözcüğün yapısı gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmaktadır.

Bu dört ek doğrultusunda üç olasılığın bulunduğu söylenebilir. Yapılan incelemelere göre sözcüğün “ir (iz)” isim köküne dayandığı kesindir. Köke getirilen +de- isimden fiil yapma ekiyle sözcük fiilleştirilmiştir. İrde- gövdesine edilgen fiil yapma işlevindeki -I- ekinin eklenmesiyle *irdel-* olduğu ve pekiştirme ifade eden -A- fiilden fiil yapma ekinin getirilmesiyle de sözcüğün bugünkü şekline kavuştuğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İrdele-, -AIA-, -IA-, -I-, -A-, köken.

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Burdur, Türkiye.

Elmek: didemakyildiz@mehmetakif.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9720-551X>

** Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Burdur, Türkiye.

Elmek: edemirel@mehmetakif.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-1530-8828>

Geliş Tarihi / Received Date: 06.07.2022

Kabul Tarihi / Accepted Date: 06.10.2022

DOI: 10.30767/diledeara.1230685

A Verb That Needs To Be Scrutinized In Turkish: İrdelemek

Abstract

The verb “irdele-”, which means “to investigate thoroughly and deeply, or to scrutinize”, is a word that cannot be determined in any text other than the structure of the verb “izdele-”. It was taken from the dialects of Turkey Turkish together with the “Language Reform” and brought into our language. As a matter of fact, it can be determined through the book “Dictionary of Compilation from the Folk Dialects in Turkey (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü)”, where the word is used very commonly with different meanings in Anatolian dialects. Although the word can be explained very clearly until the root word “irde-”, there are some questions about the suffixes added to this base. Therefore, which suffixes the word consists of should be investigated.

In this article, which suffix or suffixes out of “-AIA-”, “-IA-”, “-I-” and “-A-” the verb “irdele-” is formed is discussed and the structure of the word is tried to be revealed.

It can be said that there are three possibilities in line with these four suffixes. According to the investigations, it is certain that the word is originated from the noun base “ir (iz)”. The word is made into a verb with the suffix +de- which is added to the base. The verb irde- emerged with the addition of the suffix -I-, which has the function of making a passive verb, to the theme irde-. It is thought that the word has gained its present form with the addition of the suffix -A-, which expresses reduplication, to the structure irdel-.

Keywords: İrdele-, -AIA-, -IA-, -I-, -A-, etymon.

Extended Summary

In this study, it is aimed to make an examination about the word “irdele-”, whose etymon has not been researched in Turkish yet. Although, the word “irdele-” was brought into Turkish writing language with the “Language Reform” in the contemporary period, it is seen that its traces reach to Karakhanid Turkish. It is noteworthy that the word could not be determined in written texts in Turkey Turkish both in the historical period and until the “Language Reform”. The common use of this word with quite different meanings has also been a driving force for us to examine this word. The reason for this is that the word is used in dialects not only in the sense of “to scrutinize” but also in quite different meanings.

In the current article, the base of the word and the suffixes it may have formed are questioned in detail. That is because, although there is the suffix *-ALA-* that stands out about the etymon of this word, this suffix brings some question marks with it. In this study, therefore, it is examined whether the word is made with the suffix *-ALA-*, the suffix *-LA-* and the combination of the suffixes *-L-* and *-A-* respectively. The first point of these views was suggested by the previous researchers. The rest of the views are proposed in the present study.

In this study, first of all, the etymological dictionaries written in the history of Turkish language and the contemporary period were reviewed. Apart from etymological dictionaries, the studies in which the word can be determined both in the historical period and in the contemporary period have been discussed by benefiting from the period dictionaries and studies. Additionally, the compilation dictionary, *Derleme Sözlüğü*, published by The Turkish Language Association (Turkish: Türk Dil Kurumu, TDK) was also used as this word determined from the dialects.

As a result of the examinations made in this direction, it has been seen that no analysis has been made about the etymon of the word, except for the book “Türkçenin Grameri” by Banguoğlu and the electronic dictionary prepared by Nişanyan. These authors have expressed their opinion that the word is made with the suffix *-ALA-*. To our knowledge, apart from these remarks, the interpretation of the etymon of the word has not been encountered in the literature.

In the article, the method of reviewing dictionaries and previous studies in which the word can be detected has been applied. The examples from previous printed and electronic resources in which the structure of theme were examined. All the suffixes that are thought to form the word were investigated and the opinions of the authors were included. The aspects in which we disagree or agree with these views have also been interpreted. The words in which the aforementioned suffixes are used both in the historical period and in the contemporary period are presented with examples.

As a result of the current research, it was concluded that there may be three assumptions about the etymon of the word. These assumptions are that the word may have been made with the suffix *-ALA-*, the suffix *-LA-*, the combination of the suffixes *-l-* and *-A-*. The first assumption is that the word is made with the repetitive suffix *-ALA-* respectively. In the second, it may have been made with the suffix *-LA-*, which can be determined in historical and contemporary dialects. The third possibility is that the word *irde-* was formed by adding the passive *-l-* suffix first and then the reduplication suffix of *-A-*. In our opinion, the word evolved in line with the third possibility. The reason for that the word *irtel-*, which was formed by adding the suffix *-l-* to the already existing word *irte-*, can be identified in Karakhanid Turkish. It is highly probable that the word *irdele-* emerged with the addition of the suffix *-A-*, which adds the meaning of reduplication of the word *irtel-*, which means “to be investigated” in Karakhanid Turkish.

Giriş

“İrdelemek” sözcüğü, “Bir konunun incelenmesi ve eleştirilmesi gereken bütün yönlerini birer birer incelemek, araştırmak, tetkik ve tettebbu etmek, mütalaa etmek”¹ anlamlarına gelmektedir. Bu fiil, “irdele-” şeklindeki gövde yapısı bakımından incelenmeye muhtaç görünmektedir. Çünkü seslik bir değişimle ortaya çıkan “izdele-” örneği dışında “irdele-” sözcüğü herhangi bir metinde tanıklanmadığı gibi sözcüğün yapısıyla ilgili yeterli bir açıklama da bulunmamaktadır.

Her ne kadar yazılı metinlerde “irdele-” fiili tespit edilemese de Anadolu ağızlarında bu fiilin farklı anlamlarla da bulunduğu görülmektedir. Sözcüğün Anadolu ağızlarındaki anlamları kullandıkları yöreye göre şöyle verilmektedir:

“Bir şeyin üzerine fazlaca düşmek, incelemek, araştırmak” anlamıyla: Kösten -Denizli, *Susurluk -Balıkesir, *Çarşamba ve köyleri -Samsun, İrişli, Bayburt, *Sarıkamış -Kars, *Merzifon -Amasya, *Şebinkarahisar, *Alucra, Süme *Bulancağ -Giresun, Trabzon, Uluşiran, *Şiran, *Kelkit -Gümüşhane, -Kars, *Koyulhisar -Sivas, Sarıoba *Polatlı -Ankara ağızlarında bulunmaktadır (DS 2009, 2547).

“Bir sözü çok tekrarlamak, üstüne düşmek” anlamıyla: -Trabzon, *Hasankale -Erzurum, -Kayseri ağızlarında yer almaktadır (DS 2009, 2548).

“Çekememek” anlamıyla: Aşudu *Darende -Malatya, Deliktaş *Kangal, *Gemerek, Çöplü *Gürün -Sivas ağızlarında yaşamaktadır (DS 2009, 2548).

“Beğenmemek, istememek, nefret etmek” anlamıyla: -Çorum, *Merzifon ve köyleri, Ziyere, -Amasya, *Şebinkarahisar, Uluşiran *Şiran, Havsı *Kelkit -Gümüşhane, Erkinis, Ersis *Yusufeli -Artvin, -Erzurum, *Suşehri, *Koyulhisar -Sivas, *İncirli, Gökdere *Akdağmadeni -Yozgat, Beyçayır -Çanakkale ağızlarındadır (DS 2009, 2548).

“Hakaret etmek” anlamıyla: *Ulubey -Ordu ağızındadır (DS 2009, 2548).

“Bir konuda birine karşı olmak” anlamıyla: Çöplü *Gürün -Sivas ağızında bulunmaktadır (DS 2009, 2548).

¹ <https://sozluk.gov.tr/> (erişim tarihi 08.11.2022)

“Birini istememek, hor görmek” anlamıyla: İğneciler *Mudurnu -Bolu, Karabüzey *Araç, Peşman *Daday -Kastamonu, *Kurşunlu -Çankırı, *Taşköprü -Kastamonu ağızlarında yaşamaktadır (DS 2009, 2548).

“Hırpalamak, zedelemek” anlamıyla: *Boyabat -Sinop, *Çarşamba, -Samsun, -Erzincan, *Gürün -Sivas ağızlarında yer almaktadır (DS 2009, 2548).

“Seçmek” anlamıyla: -Giresun ağızındadır (DS 2009, 2548).

“Çıbandeşmek” anlamıyla: -Erzurum ağızında bulunmaktadır (DS 2009, 2548).

Yukarıda görüldüğü üzere “irdele-” fiilinin Türkçe Sözlük’teki “bir şeyin üzerine fazlaca düşmek, incelemek, araştırmak” bu anlamı dışında ağızlarda birbiriyle az çok bağıntılı olduğu düşünülen türlü anlamları bulunmaktadır. Bu sözcük Dil Devrimi’yle birlikte yazı diline kazandırılmış ve işlekleştirilmiş olmalıdır². Nitekim sözcük, “Kubbealtı Lugatı”nda de “yeni” etiketiyle verilmekte ve fiilin Eski Türkçe “irte-” (araştırmak) fiilinden türetilmiş olabileceği ifade edilmektedir³.

İnceleme

“İrte-” Fiilinin Etimolojisi

“İrdele-” fiili yapısı itibarıyla kanaatimizce üzerinde durulması gereken bir sözcüktür. Bu nedenle sözcüğün kökeniyle ilgili etimolojik sözlüklerdeki açıklamalara değinmek gerekmektedir.

Clauson, “irte-” fiilinin anlamını “araştırmak, uğraşmak, izlemek” olarak vermektedir. DLT’de *iste:- (izde:-)* fiilinin eş anlamlısı olarak tanımlanan (dilemek, sormak, aramak, izlemek, araştırmak) sözcüğün anlamını “bir şeyi aramak, takip etmek” olarak açıklar. Sadece güneybatı diyalektlerinden Anadolu’da 20. yy metinlerinde *irde-* şeklinde yaşamaktadır (1972: 208). Sözcük, DTS’de de “ara-, hevesi ol-, peşinde ol-” olarak anlamlandırılmıştır (1969: 205).

Kâşgarlı Mahmud’un da sözcüğün eş anlamlısı olarak verdiği *iste:- (izde:-)* fiiline baktığımızda ise fiilin kökünün “iz” sözcüğüne kadar gittiği söylenebilir. Clauson, *iste:- (izde:-)* maddesinde Kâşgarlı Mahmud her ne kadar her iki sözcüğü eş anlamlı gösterse de bunların sonraki tarihlerinin farklı olduğunu söyler.

² Sözcüğün yeni olduğu bilgisi Bayar tarafından da “Açıklamalı Yeni Kelimeler Sözlüğü”nde verilmiştir (2006: 166).

³ <http://lugatim.com/s/irdelemek> 08.11.2022

İrte:- fiili hâlâ aynı anlamla yaşarken *iste*:- fiili anlam genişlemesine uğramıştır. *İste*:- fiili güneybatı lehçeleri dâhil olmak üzere “bir şeyi dile-, iste-” anlamında kullanılmaktadır. Clauson, *izde*:- fiili oluştuğunda *iste*:- fiili ile özdeş olduğunu ve *iste*:- fiilinin *izde*:- fiilinin kökü olan *i:z* (?ı:z) sözcüğünden yani isimden türemiş bir fiil yapısında ikincil bir şekli olarak açıklamanın cazip olduğunu düşünmektedir (1972: 243). DTS’de ise *izde*- fiilinin yalnızca “izini takip et, takip et-” şeklindeki anlamının verilmesiyle yetinilmiştir (1969: 205).

Talat Tekin bu fiili “Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic” adlı yazısında “zetacism” başlığında *irde*- yapısını DLT’de *irtä*-, *irdä*- şeklinde “aramak, uğraşmak, araştırmak, izini sürmek” < *ir-tä*- şeklinde göstermektedir. Fiilin Yakutçada *irdiä*- biçiminde “takip etmek, izleri takip etmek, incelemek, araştırmak” anlamlarıyla < **irtä*- fiilinin DLT’deki *istä*- “aramak, uğraşmak, araştırmak” < **iztä*- ve Taryat *izdä*-, Hakas *iste*- “izlemek, takip etmek, aramak”, Tuva diyalektlerindeki *iste*- “izleri takip etmek” fiilleriyle kıyaslanması gerektiğini ifade etmektedir (2003: 11-12).

Marcel Erdal, *istä*- fiilinin *iz* sözcüğüyle olan bağlantısına ciddi bir engelin hem Uygur hem de Karahanlı Türkçesinde /s/ ile yazılması olduğunu düşünmektedir. *İstä*- sözcüğünün bir diğer olası kökü olan *iäs*- “ödünç, borç” fiili Yakutçada hâlâ yaşamakta ve *iäs küs* ifadesinde geçmektedir. Ayrıca Yakutça *iästä*- “bir borcu geri istemek” anlamına gelmektedir. Erdal, *istä*- fiilinin **iz + tä*- ile **es + tä*- ifadelerinin kalıntısından meydana geldiğini öne sürmektedir (1991: 455-456).

Gülensoy ise sözcüğün kökeniyle ilgili Talat Tekin’e atıfta bulunarak *izdä*- (< **iztä*-) şeklini gösterirken Orta Türkçede DLT’den **irte*- “aramak, bakmak” fiilini “*Codex Cumanicus*”taki “< **ir*² + tä-” fiiliyle kıyaslayarak vermiştir (2007: 438).

Her ne kadar bu fiili oluşturan kökle ilgili daha net açıklamalar yapılabilse de “irde-” şeklindeki gövdeye eklenen ekler konusunda birtakım tartışmalar bulunmaktadır. Sözcüğün kökeniyle ilgili üç faraziye ileri sürmek mümkündür. Bunlardan ilki *irde*- gövdesine fiillere tekrarlama anlamı veren *-AlA-* ekinin eklenmesiyle; ikincisi *irde*- fiiline *-lA-* fiilden fiil yapma ekinin getirilmesiyle ve üçüncü faraziye ise *irde*- fiiline *-l-* ve *-A-* fiilden fiil yapma eklerinin eklenmesiyle yapılmış olabileceğidir. Her üç faraziyeyi de öne sürülen ekler doğrultusunda ele almak gerekmektedir.

-AIA- EKİ

Bir fiilden fiil yapma eki olan *-AIA-* ekiyle ilgili olarak pek çok araştırmacı gerek gramer kitaplarında gerekse de müstakil yazılarında fikirlerini beyan etmişlerdir. “İrdele-” fiilinin kökenini oluşturan ekleri doğru yorumlayabilmek için bunlardan bazılarına değinmek yerinde olacaktır.

Hacıeminoğlu, *-AIA-* ekinin birleşik bir ek olduğunu düşünmektedir. Yazar, bu düşüncesini *ötele-* fiili üzerinden şöyle açıklamaktadır: *öt-* “geçmek” kökünden *-A* zarf-fiil ekiyle *öt-e* “ileri, karşı” isminden *+IA-* ekiyle *öt-e+le-* “ileri geçirmek” fiili meydana getirilerek sözcüğün *öt-ele-* şeklinde yapıldığı zannedilmiş bu ekin de *-AIA-* olduğu düşünülmüştür. Hacıeminoğlu, bu ekle ilgili başka bir olasılığın daha olduğunu söylemektedir. Buna göre de *ot* “ilaç” anlamındaki kökten türetilen *ot+a-* “ilaç yapmak” fiili oluşturulmuş ve bundan da *ot+a-g* şeklinde tekrar bir isim türetilmiştir. Bu sözcükten *otag+la-* “tedavi etmek” sözcüğü ortaya çıkmıştır. Daha sonra sözcükte bulunan *g* sesi düştüğü için fiilin *otala-* şekline büründüğü ve bu nedenle de ekin *-AIA-* gibi düşünüldüğünü ifade etmiştir. Yazar, benzer örneklerin ise kıyas yoluyla türetildiğini iddia etmektedir (2016: 126).

Hacıeminoğlu *-AIA-* ekinin Kıpçak Türkçesinde işlek olarak kullanılmayan ve fiilin gösterdiği hareketin arka arkaya yapıldığını gösteren bir ek olduğunu belirtmekte ve örnek olarak da “Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-Lugati’t-Türkiyye”de yer alan *kovala-* (kov-ala-) fiilini vermektedir. Yazar, Çağatay Türkçesi bahsinde yine bu ekin nadir olarak kullanıldığını ifade etmektedir ve şu bilgileri aktarmaktadır: “-ala- / -ele- eki Yeni Türkçe döneminde ortaya çıkmıştır. Fiilin ifade ettiği hareket ve oluşun sürekliliğini bildiren bir ektir.” Araştırmacı, *-AIA-* ekinin Azerbaycan Türkçesinde genellikle kök hâlindeki fiillere eklendiğini, işlek olarak kullanılan bir ek olduğunu ve fiilin sık ve sürekli yapıldığını gösteren fiillere getirildiğini söylemektedir (2016: 105, 116, 160).

“Türkçenin Grameri” adlı eserinde Tahsin Banguoğlu, *-ele-* fiilleri başlığında incelediği ekin *edeleme fiilleri* yaptığını ifade eder. Ekin oluşumunun *-ekle-* ekindeki damak sesinin düşmesiyle oluştuğunu ileri sürmektedir. Yazar, bu duruma “itekleme > itelemek, duraklamak > duralamak” gibi sözcükleri örnek göstermiştir. Bu ekin işlek olarak kullanılmamakla beraber sıklık ifade ettiğini söyleyen Banguoğlu bu ekle yapılan fiiller için şu ifadeleri kullanmıştır: “-ele-fiilleri dilimizde sayılı olmakla birlikte edeleme fiilleri (vérbe frequentatif) olarak

canlı ve gelişmeye istidatlı görünürler. Bu sebeple bu tür fiillerin adlarını bu üremeden alıyoruz.” Yazar, bazı edeleme⁴ fiillerinin damaksıl sesin yahut ünlünün düşmesi neticesinde fiil tabanından doğrudan *-le-* ekiyle yapılmış gibi görüldüğünü belirtmekte ve “çalkalamak, çiselemek” gibi fiilleri bu gruba örnek göstermektedir. Bu yazının konusunu teşkil eden “irdele-” fiili eserde başka fiil örnekleriyle birlikte yeni yazı dilinde bulunan örneklere dâhil edilmektedir: “çabalamak (gayret etmek), kovalamak (takip etmek), irdelemek (tettebbu etmek), çözelemek (tahlil etmek), edeleme (tekerrür)” (2007: 277-278).

Banguoğlu, “Türkçede Tekerrür Fiilleri” başlıklı yazısında da *-ele-* fiilleri başlığında bu eki incelemiştir. Bununla yapılan fiillerin, fiilin kökünün ifade ettiği anlamın “tekrarlanan kısa hareketlerle” yapıldığına işaret ettiğini vurgulayan yazar, ünlüyle biten fiil tabanlarına gelen *-kle-* ekinde damak sesinin düşmesiyle *-le-* ekinin doğrudan fiile eklenerek “çalkalamak (*çalka-k-la-mak) > çalkamak, ırgalamak (*ırga-k-la-mak > ırgamak)” gibi⁵ örnekler oluşturduğunu aktarmaktadır (1956: 111-118).

Korkmaz, “Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi”nde *-ALA-* ekinin “fiilin gösterdiği işi aralıklarla tekrarlama işlevi” üstlenen bir ek olduğunu ifade etmektedir. Araştırmacı, Hacıeminoğlu ve Banguoğlu’nun ekin gelişimiyle ilgili ortaya koydukları görüşlere itiraz ederek *-ALA-* ekinin “*it-eg+le- > itele-, *şaş-ag+la- > şaşala-” şeklinde fiilden isim yapan *-g* ekinin düşüp bağlantı ünlüsünün *+LA-* ekiyle birleşmesinden oluştuğunu ileri sürmektedir. Ancak yine de ekin kökeniyle ilgili ayrı bir araştırma yapılması gerektiği kanaatinde. Ekin genellikle geçişli fiillere eklendiğini belirten Korkmaz, bazı örneklerde fiil kök ya da gövdesindeki ünlü ve ünsüz düşmesi gibi sebeplerle fiilin sanki *-LA-* ekiyle kurulmuş gibi görüldüğü örneklerin bulunduğunu söylemektedir: “salkala-, çisele-, ırgala-, örsele-” (2009: 125-126).

“La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi” adını taşıyan makalesinde Ercilasun, *-ALA-* ekinin gelişimini şu şekilde açıklamıştır: “Fiilden fiil yapma ekleri *-A-* ve *-I’*yı, adlara geldiğini de dikkate alırsak, enklitik olarak değerlendirebiliriz: *silk-e-*, *tk-a-*, *sur-a-*, *yor-t-*, *kaz-t-*. Pekiştirme enklitiklerinin üst üste gelebilme özelliğini göz önünde bulundurarak *-ALA-* ekinde de iki enklitik (*silk-e-le-*) olduğunu ileri sürebiliriz.” (2008: 52).

4 Banguoğlu, yineleme ve sıklık ifade eden fiiller için “edeleme fiilleri” terimini kullanmaktadır.

5 Banguoğlu, yazımın konusunu teşkil eden “irdele-” fiilini bu başlıkta örneklememiştir. Yazarın görüşüne göre bu durumda “irdele-” fiilinin “irdekle-” şeklinde gelişmiş olması beklenirdi. Ancak böyle bir ara şekil bulunmamaktadır.

Korkmaz, *-ALA-* ekinin ayrı bir konu olarak ele alınması gerektiğini “Türkiye Türkçesi Grameri”nde ifade etmiş ve bu konuyu da “LA Pekiştirme Ek-Edatının Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Uzanlıları ve *-ALA-* Tekrarlama Ekinin Yapısı Üzerine” başlıklı makalesinde ele almıştır. Yazar, ekin fiilden fiil yapan *-A-* ekiyle *-LA* pekiştirme ekinin birleşmesinden oluştuğunu öne sürmektedir (2010: 15-18).

Nişanyan *-ALA-* ekinin kökenini “Türkiye Türkçesi ağzlarına özgü fiil eki. Kökende muhtemelen *+Ak* ile yapılmış deverbale ile *+Al-* denominalinin birleşimidir. Sürekli ve kararsız eylem bildiren fiiller inşa eder” şeklinde açıklamıştır. Yazar, Türkiye Türkçesinde bu ekle türetilen “çabala-, damla-, debelen-, gevele-, irdele-, kakala-, örsele-, sepele-” gibi örnekleri sıralarken Yeni Türkçe için “turala-” örneğini vermiştir⁶.

Araştırmacıların *-ALA-* ekinin oluşumuyla ilgili fikirleri ortak olmasa da bu ekin “yineleme, sıklık, devamlılık, süreklilik, pekiştirme” anlamlarını ifade ettiği ve birleşik ek olduğu konusunda buldukları görülmektedir. Ekin bazı örneklerde çeşitli ses olayları sebebiyle fiile sanki *-LA-* eki getirilerek kurulmuş görüntüsü veren fiiller üzerinde durulması gereken sözcüklerdendir.⁷

-IA- EKİ

Hem Eski Türkçe hem de çağdaş Türkiye Türkçesi gramerlerinde isimden fiil yapma göreviyle işlek olarak kullanılan *(-/+)IA-* ekinin gerek enklitik gerekse de fiilden fiil yapma görevini üstlendiği ve birbiriyle karışmış biçimleri olduğu birçok makalede⁸ söz konusu edilmiştir. Ancak yine de ekin oluşumu ve görevleri hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir.⁹

6 <https://www.nisanyansozluk.com/ek/%2BAIA-> Erişim tarihi: 24.12.2022

7 Jean Dery, Vecihe Hatiboğlu, Haydar Ediskun, Muharrem Ergin gibi araştırmacılar da *-AIA-* ekinin “tekrar, üst üste yapmak, kuvvetlendirme” anlamı ifade ettiğine dair bilgiler vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Dery, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi* (Çev. Ali Ulvi Elöve), Kabaalçı Yayınları: İstanbul, s. 343-344, 505-506. Hatiboğlu V. (1981). *Türkçenin Ekleri*. Ankara: TDK Yayınları, s. 25. Ediskun, H. (1999). *Türk Dil Bilgisi Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi*, Remzi Kitabevi: İstanbul, s. 226. Ergin, M. (2000). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları: İstanbul, s. 216.

8 Söz konusu makalelerin bazılarında yazıda yer verilmiştir. Bunlar dışında Uygur, Sinan (2005) “*+IA-* Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Deneme”, *Türk Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları; Cin, Ali; Işık, Deniz (2020) “Eski Türkçeden Günümüze *+IA-* İsimden Fiil Eki”, *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, C.10, S.0, Antalya, s.79-115 gibi çalışmalara da bakılabilir.

9 Ek hakkında çok tartışma yapılmıştır. Arat, DLT’deki “ol bardı la” cümlesindeki “la”nın işlevini ele almış ve “fillerin sonuna gelen bir harftir” şeklindeki Kaşgarlı Mahmud’un açıklamasına dikkat çekmiştir (2006: 137-140). Tulum, ekin “il-fiilden -e zarf-fiil ekiyle edatlaşp eklediğini” belirtmektedir (1993: 162-164). Duman, ekin Eski Anadolu Türkçesinde zarf yapma eki olduğunu (2002: 17) söylerken Öner de ekin Eski Türkçeden beri zarf yapma eki olarak kullanıldığını düşünmektedir (1996: 9-15). Kocasavaş, Çağatay Türkçesinde ekin “kuvvetlendirme, şaşkınlık, hitap” ifade ettiğini (2003: 183-188) söylerken Üstüner de Çağatay Türkçesinde bunun enklitik olarak “anlamı kuvvetlendirme, pekiştirme” görevine vurgu yapmaktadır (2021: 102). Nalbant ise Moğolcadaki “ele” edatından kısalarak oluşan “IA”nın Türkçeye çok eski dönemlerde girdiğini; Çağatay Türkçesinde fiillerden sıklıkla kullanıldığını ve Eski Anadolu Türkçesinde ise vasita hâl ekiyle karıştığını aktarmaktadır (2004: 2161-2171). Eklerle ilgili ayrıntılı bilgiler için sözü edilen çalışmalara bakılabilir.

Deny, Doğu lehçelerinde +*lA* ekinin sonu ünsüzle biten sözcüklere eklendiğinde çoğu zaman *-te-* ya da *-de-*'ye çevrildiğini; Osmanlıcada ise bu değişimin az örnekleri bulunduğunu söylemektedir. Hatta bu örnekler arasında yazarın bu yazının da konusunu oluşturan “irdele-” fiilinin köküyle ilgili olarak “istemek Eski Osmanlıcada (aramak), is veya iz, bir yandan da izlemek” şeklinde bir açıklama yapmıştır (2012: 455).

Banguoğlu, bu ekin işlevini etraflıca açıklamıştır. Araştırmacı, çok yaygın olarak kullanıldığını söylediği +*lA-* ekinin yansıma fiiller, yineleme fiilleri yaptığı gibi kimi zaman geçişli kimi zaman da geçişsiz fiiller türettiğini belirtmiştir (2007: 214-217).

+*lA-* ekinin çok işlek bir ek olduğunu ifade eden Korkmaz, ekin görevlerini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Ekin görevleri arasında bizim de konumuz içerisinde ele aldığımız tekrar fiilleriyle ilgili dikkat çekici bilgiler bulunmaktadır. Yazar, bu ekin *-Ak*, *-Ik* / *-Uk* ekleriyle kurulan isimlerden sonra geldiği zaman “ara ara ya da sürekli olarak yapılan fiiller” türettiğini ifade etmektedir. Korkmaz, bu duruma “ayıkla-, didikle-, durakla-, dürtükle-, itekle-, pinekle-, savsakla-, sayıkla-, uyukla-, sürükle-” fiillerini örnek olarak göstermiştir (2007: 116-118).

Yapılan çalışmalarda *lA*'nın bir isimden fiil yapma eki ve enklitik olduğuna dair iki kanı ortaya çıkmaktadır. Ancak bunların dışında sözü edilen ekin bir de fiilden fiil yapma işlevinin bulunduğu araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur.

“Orhon Türkçesi Grameri”nde Talat Tekin, “sıklık çatısı eki” olarak verdiği *-lA-* ekiyle ilgili Ongi yazıtından *kunla-* “sürekli çalmak, yağmalamak” fiilini örneklemektedir. Bu fiilin kökenini ise hipotetik bir **kun-* “çalmak” köküne dayandırmaktadır (2003: 94).

Hacıeminoğlu “Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller” adlı eserinde *-lA-* ekinin fiilden fiil yaptığı örneklerin Kıpçak Türkçesinde tespit edilebildiğini ve bunların Ali Fehmi Karamanlıoğlu'nun örneklediğini söylemektedir (2016: 109). Nitekim Karamanlıoğlu bu örnekleri “Kıpçak Türkçesi Grameri” adlı kitabında “*ayır-la-*, *buyur-la-*, *çız-la-ş*, *kayır-la-*, *ota-la-*” şeklinde sıralamıştır (2019: 51).

Hacıeminoğlu yukarıda adı geçen eserin türemiş fiiller bahsinin Türkiye Türkçesi başlığında “aslında isimlerden fiil türeten *-la-* / *-le-* eki hem Kıpçak hem

de Batı Türkçesinde, nadir olarak bazı fiil tabanlarına da gelerek pekiştirilmiş gövdeler teşkil etmektedir. Gerçi bunu *-ala-* / *-ele-* ekiyle birleştirmek de düşünülebilir. Fakat bir kısım örnekler *-a-* ile genişlememiş tabanlara da gelmektedir. Onun için ayrı ele alınmıştır” şeklinde açıklamaktadır. Yazar, konuyla ilgili “*düğ-len-* < *düğ-le-n-*, *düşlen-* < *düş-le-n-*, *kürelen-* < *kürü-le-n-*, *çalkala-* < *çalka-la-*” örneklerini sıralamaktadır (2016: 137).

“(*Kâmûs-ı Türkî’ye Göre*) Türkçede Fiilden Fiil Yapan Ekler ve Kullanılışları” adını taşıyan yüksek lisans tezinde Hatice Dönmez, bu eki fiilden fiil yapma eklerine dâhil etmiştir. “*Aban-la-* (büyük adım atmak), *dam-la-* (damla damla akmak), *öğürt-le-* (seçmek, en seçkinini, iyisini ayırmak veya almak), *salla-* (düzenli bir şekilde ve sürekli olarak bir yolda oynatmak, hareket ettirmek)” gibi fiilleri bu başlıkta ele almıştır (2012: 105-106).

Dönmez’in ele aldığı bazı fiillerin yineleme ve süreklilik ifade etmesi önemlidir. Özellikle *-ALA-* ekine yüklenen “yineleme ve süreklilik” işlevinin *-LA-* ekiyle kurulan fiillerde de tespit edilmesi dikkat çekicidir.

Özen Eratalay ve Yıldız da “*-LA* Ekinin Farklı Bir İşlevi Üzerine” başlıklı makalesinde bu ekin diğer işlevlerinin dışında fiilden fiil yapma işleviyle kullanıldığı örnekleri saptamışlardır. Yazarlar, tarihî lehçelerden Orhon ve Uygur Türkçesinde “*kun-la-* (çalmak)”, Uygur Türkçesinde “*kolu-la-* (ant içmek)” ve “*tin-la-* (dinlenmek)¹⁰”; Karahanlı Türkçesinde “*ka-la-* (sandığa koymak)”, “*çoğ-la-* (bohçalamak)”; Eski Anadolu Türkçesinde “*keb-le-* (gevelemek); Osmanlı Türkçesinde “*yansı-la-* (yan yürümek)” örneklerini vermişlerdir. Çağdaş lehçelerden Özbek, Yeni Uygur ve Kazak Türkçesinde de kullanıldığını söyledikleri ekle ilgili Türkiye Türkçesinden ve ağızlarından ise “*art-la-* (dövmek ve tokat atmak)”, “*at-la-* (atlamak)”, “*ay-la-* (sözü uzatmak)” fiillerini örnek göstermişlerdir (2020: 708-712).

“Çağdaş Türk Lehçelerinde Bir Tekrar Fiili Yapma Eki: *-GILA-* / *-KILA-*” başlığını taşıyan makalesinde Çelikkbay, *-GILA-* / *-KILA-* birleşik ekini oluşturan ikinci unsur olan *+LA-* ekinin isimden fiil yapma eki olarak açıklamakla beraber çağdaş Türk lehçelerinde tekrar fiilleri yapan *-LA-* fiilden fiil yapma ekinin varlığının dikkat çektiğini belirtmektedir. Yazar tarihî ve çağdaş lehçelerde bu ekin kullanıldığını söylemektedir (2011: 79).

10 Yazarlar bu örnekte pekiştirme işlevi olduğunu belirtmektedir (Özen Eratalay-Yıldız, 2020: 708).

-*lA-* ekinin fiilden fiil yapma eki olarak kullanıldığı çağdaş lehçeler¹¹ arasında Özbek, Yeni Uygur, Kazak Türkçesi gibi lehçeler bulunmaktadır. Adı geçen lehçelerde bu ekin fiilin anlamını pekiştirdiği ve fiile yineleme anlamı verdiği görülmektedir. Özbek Türkçesinde “*nıqtä-lä-* (devamlı dürtmek), *quv-lä-* (kovalamak), *bük-lä-* (bükmek, eğmek)” (Öztürk, ed. Ercilasun 2007: 308); Yeni Uygur Türkçesinde “*pük-lä-* (bükmek)” (Yazıcı Ersoy, ed. Ercilasun 2007: 375); Kazak Türkçesinde “*saba-la-* (tekrar tekrar vurmak, dövmeye devam etmek), *tiste-le-* (tekrar tekrar ısırmak)” (Tamir, ed. Ercilasun 2007: 449) gibi örnekler mevcuttur.

Türkçe gramerlerde isimden fiil yapma işleviyle kullanılan +*lA-* ekiyle ilgili pek çok bilgi bulunmaktadır. Yapılan çalışmalarda Türkiye Türkçesi ağızlarında yapısı tartışmalı bazı fiillerde ya da yukarıda sözü edilen çağdaş Türk lehçelerinde de tespit edilen örneklerde -*lA-* şeklinde bir fiilden fiil yapma eki olduğu anlaşılmaktadır. Ancak ekin çok işlek olarak kullanılmadığı için arka planda kalan bir ek olduğunu söylemek mümkündür.

-A- Eki

Fiilden fiil yapan -*A-* ekinin çok sık kullanılmayan ancak Eski Türkçeden beri sınırlı sayıda sözcükte varlığı tanıklanan bir ek olduğu görülmektedir.

Ediskun, günümüzde bu ekle kurulan fiillerin çok az olduğunu söylemekte ve *tık-a-* “tıkamak” fiilini bu ekle yapılan fiillere örnek göstermektedir (1999: 226). Banguoğlu, ekin Eski Türkçede fiil köklerine “berkitme eki” olarak gelen -*ge-* ekindeki /g/ sesinin düşmesiyle oluşan bir ek olduğunu söylemektedir. Bu ekle oluşan fiillerin de Eski Türkçeden gelen “-*ge-* berkitme fiilleri”nin dilimizde kalan yadigarları olduğunu düşünen Banguoğlu “çalkamak, yadırgamak” gibi fiillerde g sesinin düşmediğini ifade etmekte ve “dolamak, kapamak, taramak” gibi fiilleri -*A-* ekiyle yapılan sözcüklere örnek göstermektedir (2007: 276-277).

Eski Türkçeden beri ender olarak kullanılan bir pekiştirme eki olan bu ekin zaman içinde kök ile kaynaşarak pekiştirme görevini kaybettiğini söyleyen Hacıeminoğlu, ekle ilgili şu bilgiyi aktarmaktadır: “Fiilden isim yapan ek olan -*agan-* / -*egen-*, -*a-* / -*e-* ile genişlemiş tabanlara -*gan-* / -*gen-* isim-fiil ekinin gelmesiyle teşekkül ettiği için, pekiştirme manası o örneklerde hissedilmektedir.

11 -*lA-* ekinin fiilden fiil yapma eki olarak kullanıldığı diğer lehçeler için bkz. Çelikbay, A. (2011). Çağdaş Türk Lehçelerinde Bir Tekrar Fiili Yapma Eki: -*GILA-* / -*KILA-*”, *Türkbilig*, S. 21, s. 73-86.

Ayrıca *-egen*, fiilden isim yapan *-anak-* / *-enek-* ekinin bünyesinde de bu ek vardır ve mana pekişmesi orada da aynı şekilde görülür”. Ayrıca yazar, Banguoğlu’nun verdiği bazı örneklerin yanlış olduğunu düşünmektedir. Çünkü *dol-* ile *dola-* ve *bul-* ile *bula-* fiillerinin anlamsal bir bağlantısı bulunmamaktadır (2016: 124).

Korkmaz da ekin pekiştirme anlamı verdiğini ve Eski Türkçeden beri nadir olarak kullanılan eklerden olduğunu belirtmektedir. Tek başına kullanımının dışında başka eklerle kaynaşmış olarak bulunduğunu söylediği ek için “*aş-a-* (yenmek, alt etmek), *ır-a-* (uzaklaştırmak)” gibi örnekler verirken bunların bazılarında pekiştirme görevinin aşındığına da dikkat çekmektedir (2009: 124).

Eraslan eki “*-a-* / *-e-*, *-ı-* / *-i-*, *-u-* / *-ü-*” şeklinde göstermiştir. Bu ekin Eski Uygur Türkçesinde fazla kullanılsa da Oğuz grubu lehçelerinde ve başka lehçelerde işlek bir ek olduğunu söyleyen Eraslan, bununla yapılan fiillerde hareketin devamlı yapıldığını gösteren bir anlam taşıdığına dikkat çekerek “*tk-a-* (tıkamak)” fiilini bu ekle yapılan fiiller arasında saymaktadır (2012: 108).

Hacıeminoğlu, “Karahanlı Türkçesi Grameri”nde *-A-* ekinin fiillere geldiğini söylemekte ve “tabandaki anlamı kuvvetlendiren bir pekiştirme ekidir. Eylemin sürekli ve mükerrer olduğunu göstermektedir” bilgisini vermektedir. Yazarın ek için verdiği fiiller arasında “*buyur-a-* (emretmek), *kal-a-* (tutmak, saklamak, sandığa koymak), *kam-a-* (kamaşmak)” örnekleri bulunmaktadır (2008: 131).

“Kıpçak Türkçesi Grameri”nde Güner, bu ekin Kıpçak Türkçesinde genellikle tek heceleri fiillere eklendiğini ve fiile pekiştirme anlamı vererek anlamı kuvvetlendirdiğini söylemiştir. “*şaş-a-* (su boğazda durmak), *yaltır-a-* (alevlenmek, parlamak), *tal-a-* (dalamak, yağma etmek)” gibi fiilleri bu ekle yapılan sözcükler arasında göstermiştir (2020: 171). Hacıeminoğlu da bu ekin Kıpçak Türkçesinde kimi zaman üzerine başka ekler alıp genişleyerek kullanıldığını belirtirken fiile pekiştirme ve hareketin sürekli tekrar ettiğini gösteren bir anlam kattığına dikkat çekmektedir. Yazar, “*aktar-a-n-* (sürekli olarak aktarılmak), *salın-a-n-* (sürekli olarak salınmak)” fiillerini örnek olarak sunmaktadır (2016: 105).

Ek, Çağatay Türkçesinde çok sık başvurulmayan bir pekiştirme eki olarak kullanılmaktadır. “*Sor-a-* (sormak, üst üste sormak), *bük-e-* (bükmek)” gibi fiiller bu ekle yapılmıştır (Hacıeminoğlu 2016: 115-116). Argunşah da Çağatay Türkçesinde bu ekin genellikle tek heceli fiillere eklendiğini ve pekiştirme ifade eden fiiller türettiğini söyleyerek ekle ilgili “*tart-a-* (çekmek, tartmak), *télber-e-* (delirmek)” gibi örnekler vermiştir (2017: 134).

Ek ile ilgili bilgi veren bütün gramer kitaplarında bahsedilen ortak nokta ekin bir pekiştirme ve harekette süreklilik ifade ettiği konusudur. Ayrıca *-A-* fiilden fiil yapma ekinin çok işlek olarak kullanılmadığı söylenebilir.

-I- Eki¹²

-I- eki Eski Türkçeden itibaren yaygın bir fiilden fiil yapma eki olarak kullanılmakta ve eklendiği fiile edilgenlik ya da dönüşlülük anlamı katmaktadır. Bu ekte genellikle edilgen çatılı fiiller kurulmaktadır.

Yazımızın konusunu oluşturan “*irdele-*” fiilinde de *-I-* ekinin *Divānu Lugāti’-Türk’ten* tespit edilen “*irtel-*” (arayıp durmak) fiiline ise hem işi yapan hem de işten etkilenen anlamı katarak kullanıldığı dikkat çekmektedir. Sözcük, “könlüm için örtedi / yatmış başıg kartadı / keçmiş ödüg irtedi / tün kün keçip *irtelü.r*”¹³ dizelerinde geçmektedir. Bu örnekte arayıp durma işini yapan da bu işten etkilenen de fiilin bulunduğu dörtlükte geçen “gönül”dür. *İrtel-* fiilinin *irte-* fiiline *-I-* fiilden fiil yapma ekinin getirilmesiyle yapıldığını söylemek mümkündür.

Sonuç Yerine: Türkçede İrdele- Fiili

“İrdele-” fiili çağdaş Türkiye Türkçesinde “bir şeyi iyice araştırmak, enine boyuna sorgulamak” gibi anlamlarda kullanılan bir sözcüktür. Bu sözcük, her ne kadar çağdaş Türkiye Türkçesinde pek çok metinde¹⁴ tanıklansa da çağdaş Türkiye Türkçesinin devamı olduğu Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde yazılmış eserlerde sözcüğe rastlanılmamaktadır. Sözcük Oğuz grubu Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde de tespit edilmekte ve anlamının Türkiye Türkçesinden farklı olarak “temizlemek” şeklinde değiştiği görülmektedir (Göbütöğlü 1995: 105). Ayrıca Türkiye Türkçesi ağızlarına bakıldığında da sözcüğün farklı anlamlarla kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Nitekim Bayar, “Açıklamalı Yeni Kelimeler Sözlüğü”nde “irdelemek” maddesinde sözcükle ilgili “halk ağzında kullanılan kelime canlandırılmıştır” bilgisini vermekte ve Banguoğlu’nun sözcüğün yapısının doğru olduğunu bildirdiğine dair görüşü de aktarmaktadır (2006: 166).

¹² Bu ek, işlevi konusunda üzerinde uzlaşılan bir ek olduğu için gramer kitaplarına başvurulmasına gerek duyulmamıştır. ¹³ İlgili örnek için bakınız (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 113).

¹⁴ Sözcüğün farklı çekimleriyle kullanıldığı pek çok örneğe Türkçe Ulusal Derlemi (<https://v3.tnc.org.tr/>)’nin genel ağ sayfasından ulaşılabilmektedir. Erişim tarihi: 01.12.2022

Bu durumda sözcüğün “Dil Devrimi” ile birlikte yazı dilimize kazandırılan sözcüklerden biri olduğunu söylemek mümkündür. “İrdele-” şekliyle tarihî metinlerde de tespit edilemeyen sözcüğün r ~ z ses denkliliğiyle doğrulayabildiğimiz şekli olan “izdele-” yapısı ise bir metinde tanıklanmıştır.

“İzdele-” sözcüğü “telaş ile koşarak araştırmak” anlamıyla 19. yüzyılda yazılmış bir Çağatay Türkçesi metni olan “*Perizad Senuber Hikâyesi*”nde yer almaktadır. Sözcüğün bulunduğu bölüm şöyledir:

“Könglüm-de armānım ƙaldısa n’ëyleyin
Yaşşı-lıg *izdeledim* yördüm her yane”¹⁵

“İzdele-” örneği dışında sözcüğün “irdele-” şekli için tarihî dönem metinlerinde tarafımızdan bir tanık tespit edilememiştir. Sözcüğün kökeni konusunda ise yukarıda aktarılan bilgiler doğrultusunda üç köken denemesi yapılabilir. Bu üç köken denemesinden ilki sözcüğün -*ALA*- ekiyle yapıldığına dair görüştür ve Banguoğlu¹⁶ ile Nişanyan¹⁷ tarafından aktarılmaktadır. Diğer iki görüş ise tarafımızdan yapılan köken denemeleridir.

İlk olasılığa göre eğer sözcük -*ALA*- ekiyle yapıldıysa Hacıeminoğlu’nun ekin yapısıyla ilgili ortaya koyduğu görüş doğrultusunda *ir + de – gövdesinden* “irdek / irdeg” gibi bir sözcük oluşturulmuş ve *irdek / irdeg + le –* şeklinde bir yapı ortaya çıkmış olmalıdır. Daha sonra sözcükte g sesinin düşmesiyle “irdele-” sözcüğünün bugünkü yapısına kavuşmuş olabileceği düşünülebilir.

Banguoğlu’nun ve Korkmaz’ın görüşüne göre bakıldığında *irde-* fiilinin sonundaki e ünlüsünün düşmesiyle sözcüğün -*ALA*- ekiyle kurulmuş olmasına rağmen sanki -*LA*- ekiyle kurulmuş gibi bir görüntü arz ettiği fikrine ulaşılabilir. Ayrıca *irde-* + -*ele-* biçiminde aynı ünlünün yan yana gelmesi sonucu ünlü birleşmesi olayı meydana gelmiş ve “irdele-” biçimi ortaya çıkmış olabilir.

İkinci olasılık tarafımızdan şu şekilde önerilmektedir: Bazı tarihî ve çağdaş lehçelerde “pekiştirme ve yineleme” ifade eden bir -*LA*- fiilden fiil yapma eki bulunduğu çeşitli araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Bu nedenle “irdele-” fiilinin *ir (İK) + de- (İFYE) -le- (FFYE)* şeklinde oluştuğunu söylemek de mümkün görünmektedir.

¹⁵ https://lehcemiz.com/tarama/pages/arama/arama_sonuc.php?s=izdele erişim tarihi 18.11.2022

¹⁶ Bakınız (Banguoğlu, 2007: 278).

¹⁷ Bakınız <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/irdele-> erişim tarihi 18.11.2022

Diğer önerdiğimiz olasılığa göre ise sözcüğün pekiştirme ve fiilin yaptığı hareketin sürekli olarak yapılıp yinlendiğini gösteren *-A-* ekiyle yapılmış olmasındır. Nitekim Karahanlı Türkçesinde *irtel-* sözcüğü Divānu Lugāti't-Türk'te tanımlanmakta ve "aranmak, istenmek" anlamıyla bulunmaktadır. Sözcüğün geçtiği dörtlük şöyledir:

"könlüm için örtedi / yatmış başıg kartadı / keçmiş ödüg irtedi / tün kün keçip *irtelü.r*" "Musibetin elemiyle gönlüm dağlandı. Yaranın kabuğunu soydu (yaramı azdırdı). Eski günleri isterken zaman onu yakaladı. O, devamlı onu *arayıp duruyor*" (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 113) şeklinde açıklanan dizelerde geçen *irtel-* fiili Divānu Lugāti't-Türk'te "aranmak, araştırılmak; istenmek" anlamını taşımaktadır (Ünlü 2012: 329).

Verilen anlamlarından yola çıkarak *irte-* fiili *-l-* edilgenlik ekini ve ardından pekiştirme eki olan *-a-* ekini almış olabilir. *İrtel-* fiili belki de *sorgula-* gibi bir fiile benzetilmesi sonucu *-A-* pekiştirme ekini de alarak son şekli olan "irdele-" yapısına kavuşmuş olabilir. *İrtel-* sözcüğünün yukarıda örneklenen Karahanlı Türkçesindeki "araştırılmak" anlamıyla mevcut olması "irdele-" fiilinin kökenine de kanaatimizce ışık tutmaktadır. Çünkü "iz, işaret" anlamına gelen bir isim kökünden "+de-" isimden fiil yapma ekiyle ortaya çıkan "irde-" gövdesine ayrı ayrı *-l-* ve *-A-* ekleri getirilerek türetildiği ve "derinlemesine araştırmak" anlamını taşıyır hāle geldiği ihtimal dāhilindedir. Bu nedenle sözcük *ir (İK) + de (İFYE) - l (FFYE) - e (FFYE) - şeklinde* olmuş olmalıdır. Yukarıda sözü edilen olasılıklar arasından daha doğru olduğu düşünölen köken denemesi bizce üçüncü olasılık gibi görünmektedir. Çünkü Divānu Lugāti't-Türk'te "irte-" gövdesinden "*-l-*" ekiyle yapılan "irtel-" (araştırılmak) gibi bir sözcüğün var olması ve bu gövde üzerine pekiştirme anlamı katan *-A-* ekinin eklenerek irdele- sözcüğünün ortaya çıkmış olması ihtimali kuvvetle muhtemeldir.

Kaynakça

- Arat, Reşit Rahmetî (2006), *Atabetü'l Hakayık*, Ankara: TDK Yayınları.
- Argunşah, Mustafa (2017), *Çağatay Türkçesi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Banguoğlu, Tahsin (1956), “Türkçede Tekerrür Filleri”, TDAY-Belleten, s. 111-123.
- Banguoğlu, Tahsin (2007), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Bayar, Nevnihal (2006), *Açıklamalı Yeni Kelimeler Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Cin, Ali ve Işık, Deniz (2020), “Eski Türkçeden Günümüze +IA- İsimden Fiil Yapım Eki”, Mediterranean Journal of Humanities, C.10, s.79-115.
- Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Çelikbay, Ayhan (2011), “Çağdaş Türk Lehçelerinde Bir Tekrar Fiili Yapma Eki: -GIIA- / -KIIA-”, Türkbilig, S. 21, s. 73-86.
- Deny, Jean (2012). *Türk Dil Bilgisi* (Çev. Ali Ulvi Elöve), Kabalcı Yayınları: İstanbul.
- Derleme Sözlüğü* (2009), C. IV, Ankara: TDK Yayınları.
- Dönmez, Hatice (2012), (*Kâmûs-ı Türkî'ye Göre*) *Türkçede Fiilden Fiil Yapan Ekler ve Kullanılışları*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Duman, Musa (2002), “On the usage of the adverbial suffix +IA in Old Anatolian Turkish”, Turkic Languages 6, s. 8-18.
- Ediskun, Haydar (1999), *Türk Dilbilgisi Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi*, Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Eraslan, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2008). “la Enklitiği ve Türkçede bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi”, Dil Araştırmaları, S. 21, s. 35-56.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Ziyad (2014), *Dîvânü Lugât'it-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation Vol.I- II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Ergin, Muharrem (2000), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları: İstanbul.
- Göbütoğlu, İdris (1995), *Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde Fiillerin Karşılaştırmalı Anlam Gelişmeleri*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Gülensoy, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.

- Güner, Galip (2020), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (2008), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (2016), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar -Yazı Dilinde-*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Hatiboğlu Vecihe (1981), *Türkçenin Ekleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (2019), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Kocasavaş, Yıldız (2003), “Çağatay Metinlerinde Görülen la Hakkında”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 242 (Şubat 2003), s. 183-188.
- Korkmaz, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2010), “-la pekiştirme edatının Türkiye Türkçesi ağızlarındaki uzantıları ve -laA tekrarlama ekinin yapısı üzerine”, *TDAY-Belleten*, C. 58, S. 1, s. 7 - 20.
- Nadyalyayev, V. M vd. (1969), *Drevnyurkskiy Slovar*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Nalbant, Mehmet Vefa (2004), “Türkçe Enklitik Edat ‘LA’”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, (20-26 Eylül), Ankara: TDK Yayınları, s. 2157-2173.
- Önler, Zafer (1992), “Türkçede -LA Zarf Eki”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi Ankara*, s. 9-15.
- Özen Aratalay, Sevda; Yıldız, Şahin (2020), “-la Ekinin Farklı Bir İşlevi Üzerine”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 22, Sayı. 3, s. 706-713.
- Öztürk, Rıdvan (2007), *Türk Lehçeleri Grameri, Özbek Türkçesi* (Ed: A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tamir, Ferhat (2007), *Türk Lehçeleri Grameri, Kazak Türkçesi*, (Ed: A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tekin, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, yay. Mehmet Ölmez, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmalar Dizisi.
- Tekin, Talat (2003), “Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic”, *Makaleler-1 (Altayistik) hzl. Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR*, Ankara: Grafiker Yayınları, s. 1-37.
- Tulum, Mertol (1993), “-la/-le Ekine Dair”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXVI, s. 157-164.
- Uygur, Sinan (2005), “+la- Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Deneme”, *Türk Dili*, C. XC, S. 646, s. 347-351.
- Ünlü, Suat (2012), *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınevi.
- Üstüner, Ahat (2021), “LA Enklitiği ve Ali Şir Nevâyi’nin LA Redifli Gazelleri”, Prof. Dr. Pervin Çapan Armağanı, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları (Ed. Nagihan Uçan Eke, Nilüfer Tanç), s. 94-104.

Yazıcı Ersoy, Habibe (2007), *Türk Lehçeleri Grameri, Yeni Uygur Türkçesi*, (Ed: A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

<https://sozluk.gov.tr/> (08.11.2022)

<http://lugatim.com/s/irdellemek> (08.11.2022)

<https://www.nisanyansozluk.com/ek/%2BA1A-> (24.12.2022)

<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/irdele-> (18.11.2022)

<https://v3.tnc.org.tr/> (01.12.2022)

https://lehediz.com/tarama/pages/arama/arama_sonuc.php?s=izdele (18.11.2022)